

Hur påverkas känslig miljö i nationalparker och naturreservat när tusentals fötter springer fram i samband med fjällmaraton? Kanske är detta frågor som förtjänar att undersökas vidare i framtida forskningsprojekt. I så fall finns både teoretisk och metodologisk inspiration att hämta i denna volym.

Vetenskapliga antologier löper alltid risk att bli spretiga produkter och det gäller särskilt när ansatsen är tvärvetenskaplig. Även om vi i denna bok rör oss över stora geografiska avstånd och ämnestraditioner har redaktörerna lyckats väl med att integrera antologins grundläggande perspektiv: rörelse, kulturarv, temporalitet. Den röda tråden löper tydligt genom de olika kapitlen. Sammanfattningsvis är det här en perspektivrik antologi som pekar fram nya spår i terrängen. Boken förtjänar att läsas av alla som intresserar sig för förhållandet mellan tid och rum i fotvandringens kulturella landskap.

Björn Lundberg, Lund

Maria Löfgren: *Trädgårdsmästarens orangeri. Om växternas övervintringshus*. Appell Förlag, Stockholm 2023. 325 s., ill. ISBN 978-988152-7-6.

Trädgårdshistoria är ett mångvetenskapligt ämne vars utövare kommer från olika bakgrunder och discipliner. Fältet är för närvarande ett ovanligt vitalt forskningsområde och en strid ström av avhandlingar, böcker och artiklar publiceras, vilka behandlar skilda aspekter av trädgårdsodlingens kulturhistoria i vid mening. Det finns uppenbarligen otaliga infallsvinklar och perspektiv att belysa mera ingående, exempelvis odlingsväxternas historia, trädgårdskulturens arkitektoniska utformning och trädgårdsmästarnas yrkesroller. I många sammanhang kan man se fysiska spår av äldre trädgårdshistoria, det gäller inte minst i bevarade byggnader. Det är ett ämne som Maria Löfgren, hortonom,

trädgårdsmästare och trädgårdshistoriker, tagit sig an i denna bok om växternas övervintringshus. Vid slott och herrgårdar kan man fortfarande se bibehållna orangerier från 1700- och 1800-talen, ibland till och med ännu äldre. De tjänade i äldre tid som övervintringshus för fruktträd, stora suckulenter och andra träd som sommartid kunde härbergas i stora urnor eller tunnor i parker och trädgårdar.

En fascinerande aspekt är att man i orange-rierna en gång i tiden även odlade sydfrukter, främst citrusfrukter som pomeranser, citroner och apelsiner, vilka användes i hushållet, något som också bevarade hushållsböcker och receptsamlingar bär vittnesmål om. Det äldsta belägget för uppförandet av ett särskilt hus för frostkänsliga fruktträd är det hus som Erik XIV avsåg att bygga i Kungsträdgården. Där skulle odlas muskateller (det vill säga vindruvor) och pomeranser. Huset började uppföras 1566, men inbördes strider mellan bröderna ledde till att Erik avsattes. Om pomeranshuset verkligen kom till stånd är oklart. Löfgren antar att det sannolikt förblev en dröm som aldrig realiserades. Först på 1640-talet byggdes i Kungsträdgården en särskild byggnad för att övervintra frostkänsliga växter. Den kallades pomeranskällaren och i en förteckning från 1648 uppges att där förvarades tio lagerbärsträd, elva fikonsträd, ett persikoträd och tolv valnötsträd samt åtskilliga kryddörter, men inga citrusfrukter. Men med en av drottning Kristina inkallad fransk trädgårdsmästare, André Mollet, följde också apelsin- och citronträd, granatäppelträd med flera arter, som alla behövde vinterförvaras frostfritt. Åren 1689–1691 uppfördes ett särskilt pomeranshus i Kungsträdgården, som finns avbildat i Dahlberghs *Suecica antiqua et hodierna*.

Även på adliga gods började man på 1600-talet inrätta särskilda vinterförvaringshus för sydliga fruktträd. Vid Tidö slott byggdes exempelvis på 1630–40-talet ett så kallat örtehus vari övervintrades citron, fikon, lager,

mulldär, pomerans och valnötsträd. Från Skällnora i Uppland uppges att där uppfördes ett övervintringshus 1663. Vid Strömsholm kan man fortfarande beskåda en bevarad fikonkällare från 1600-talet.

Erik XIV fick aldrig något pomeranshus, utan det skulle dröja till Olof Rudbeck den äldre som i den akademiska trädgården i Uppsala uppförde ett sådant 1655–1658. Det följdes av liknande anläggningar på flera adliga gods, och Rudbeck var involverad i deras byggande bland annat på Mörby, Ulriksdal, Karlberg och Venngarn. Frön och växter införskrevs från Holland. Handeln med exotiska växter var då redan väl utvecklad på kontinenten.

Under 1700-talet blev orangerier och orangeriväxter allt vanligare inslag i herrgårdarnas trädgårdsanläggningar. Många 1700-talsorangerier finns bevarade och författaren dröjer vid flera av dem, däribland Linnés orangeri i den akademiska trädgården (nuvarande Linnéträdgården) där den hängivne professorn kunde odla växter från världens alla hörn, bland annat kaffe, kakao, ingefära och banan. Något som Löfgren inte nämner är att Linné också förvarade exotiska djur i sitt orangeri, vilket säkert andra också gjorde under 1700-talet. Vi hinner in på nästa sekel innan det andra viktiga orangeriet i Uppsala tillkom, nämligen det i den nuvarande botaniska trädgården, inrättad i den gamla slottsparken som Gustav III donerade till Uppsala universitet. Det började byggas redan på 1780-talet, men först 1805 kunde Carl-Peter Thunberg flytta in orangeriväxter där. Orangeriet i botaniska trädgården är ju särskilt spännande eftersom det bevarat sin funktion fram till i dag. På somrarna ställs lagerträd, agaver och citrusfrukter ut i trädgården, men alltjämt flyttas de in för att vinterförvaras i orangeriet. Det torde vara unikt att ett så gammalt orangeri fortfarande tjänar samma syfte som det en gång i tiden uppfördes för.

Den citruskultur som orangerierna möjliggjorde dog ut i början av 1900-talet. I stället

blev det byggnader för att förvara agaver, kaktéer och andra prydnadsväxter som inte tål det bistra vinterklimatet. Så småningom togs byggnaderna i anspråk som fest- och utställningslokaler, kanske också som förvaringsutrymmen. Ett orangeri i Gästrikland förvandlades 1840 till en kyrka!

En betydande del av boken ägnas också åt själva odlingen och dess förutsättningar i orangerierna med idel intressanta avsnitt om byggnadsdetaljer, jorden, gödningen, krukor och skötseln. Det är lärt och initierat skrivet. Författaren kan sitt ämne. Bara en sådan sak som att flytta de stora urnorna mellan orangeriet och utomhusplatsen krävde sina lösningar. Maria Löfgren har också ansträngt sig för att gå igenom ett omfattande källmaterial, vilket den utförliga litteraturförteckningen ger vid handen. Det är förstås något som den engagerade läsaren värdesätter i en tid när många författare nöjer sig med vad som kan laddas ned från nätet, vilket ofta är ytterligt selektivt. Här har författaren gjort en gedigen forskningsinsats och verkligen trängt ner i djupet och sökt upp allt relevant i skriftväg. Även ett omfattande arkivmaterial har kommit till användning. Löfgren har på så vis kunnat ge läsaren en bred och djup skildring av orangerierna i Sverige. Dessutom har hon tagit fram ett stort bildmaterial (inklusive originalritningar), kompletterat med egna fotografier av bevarade orangerier. Därmed har formgivaren Kristin Lidström kunnat göra en ovanligt vacker bok utan att för den skull vara inställsam. Illustrationsmaterialet fyller en viktig funktion i framställningen. Detta tillsammans med att det är en välskriven bok med lättsam men effektiv fackprosa utan onödiga modetermer gör läsningen till en njutning. Det här är en bok som bör och kommer att läsas av många kulturhistoriskt intresserade. Ty trädgårdshistoria är en fascinerande aspekt av vår kulturhistoria, som har mycket att säga om människors förflutna och samtid. Det handlar inte bara om att manifesteras status och makt, utan också om omvärldskon-

takter, fägring och människans behov av att ständigt omge sig med en biologisk mångfald till nytta och glädje.

Ingvar Svanberg, Uppsala

Mats Améen (med Ia Améen och Karin Améen): *Gustaf Améen, bildningsresenär och nationalromantisk arkitekt*. BalkongFörlag, Stockholm 2023. 384 s., ill. ISBN 978-91-87553-61-5.

Arkitekten Gustaf Améen (1864–1949) är kanske mest känd för Terrasstrapporna i Helsingborg, byggda inför utställningen 1903 mellan Stortorget och Slottshagen och ett verk som gjorde det mörkbruna helsingborgsteglet till ett av nationalromantikernas favoritmaterial. Améen ritade också Posthuset bredvid Terrasstrapporna, Folkskoleseminariet i Lund, Landsarkivet i Göteborg och Vanadislundens vattenreservoar i Stockholm. Han arbetade nära tidens store svenske arkitekt, Isak Gustaf Clason, och kom sedermera att verka som ämbetsman vid Stockholms stads byggnadskontor och fastighetskontor men deltog även i arkitekttävlingar och fick se en rad verk fullbordade, bland dem flera kyrkor.

I en ny bok möter vi arkitekten på hans omfattande studie- eller bildningsresa 1894–1896, en resa finansierad med Konstakademiens Jenny Lind-stipendium, som bland annat tog Améen till Tyskland, Italien, Spanien, Frankrike och England. Med sina jugendrubriker är det en omfattande, välillustrerad, vacker och av allt att döma noggrant granskad reseskildring som sent omsider kommit i dagen och publicerats av arkitektens barnbarnsbarn, som redigerat och skrivit belysande skarvstycken och satt sig själva som författare. Något egentligt syfte med boken uttrycks inte, mer än att omfattande reseskildringar från 1800-talets slut är allmänt fascinerande, och så är det förvisso. Efter en introduktion

om arkitekters studieresor under 1800-talet, skriven av docent Tomas Tägil vid LTH, kastas vi direkt in i Gustaf Améens släktförhållanden och hans resa ut i Europa, så som den framträder i hans egna och närståendes brev. Améen var i 30-årsåldern när han reste ut och sedan fyra år etablerad i arkitektyrket.

Några sidor om systemens giftermål förvirrar vår avfärd. Därefter följer över 300 sidor dubbelpalt om 1890-talets Europa och de intryck en dåtida resenär kunde ta in och skildra i sina brev hem, främst till modern och systemen. Här finns många guldkorn i skildringarna av olika orter, kulturmiljöer med mera. Läsaren får stöd av kartor, personregister, faktarutor och bilder för att följa med. Boken är alltså huvudsakligen att karakterisera som ett redigerat och utgivet källmaterial och därmed inte lätt att rättvist recensera. Att dessa brev, som återfunnits på privata vindar, sammanställts och publicerats är självfallet en välgärning och av intresse för framtida kulturhistorisk forskning. Här finns mängder av notiser som framtida biografiskrivare kan ösa ur. Améens resebrev interfolieras med brev hemifrån om högborgerligt liv i Sverige, vilket gör familjehistorien komplett men samtidigt tar fokus från studieresan, som jag uppfattat skulle utgöra huvudtemat. Nu blir det också i mycket en Stockholms- och Uppsalaskildring.

Boken skulle vunnit på att ha någon form av distanserad personhistorisk eller biografisk essä. I brevskrivaren Améens alla redogörelser för detaljer och personer kommer yrkespassionen inte alltid riktigt fram. Det är som om arkitekturstudierna och skissandet drunknar i allt annat. Är det verkligen en seriös studieresa han genomför eller en allmän kulturresa? Fick resan avgörande betydelse för hans verksamhet eller var han rentav för mogen för att egentligen formas som yrkesman? Eller handlar det om att han inte vill trötta släktingarna med sina specialintressen? Tar inte intresset för att rapportera om gemensamma bekanta, sällskapsliv och kuriosa hem till familjen alltför stort utrymme i förhållande till konst och arkitektur?